

Könyvismertetés

Szabadság helyett erőszak. Magyar női sorsok 1944–1945-ben

Konferenciakötet. Budapest, A Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány, 2019, 112 oldal.

Több szaktudomány is dilemmák közt leli magát, amikor a fenti cím alá sorolt tematika „besorolását” kellene elvégeznie. Afféle „könyvtári szakozás” vagy adattári nyilvántartás terén egyként megállná helyét a társadalomtörténet, az akut terápiás kezelés, a történeti emlékezetkutatás, a poszttraumatikus narratív gyógymódok körében, a közéleti és politikatörténeti dokumentáció vagy a személyes sorsanalízis kulcsszavaival jelzett tárgykörökben is. Mégis érdemes kiemelni, hogy többről, komplexebb dologról van szó, legalább annyiban, ahogyan azt maga a könyv is megteszi.

Azt biztosan lehet már tudni, hogy Kunt Gergely korszakos jelentőségű könyve a háborús időkből megmaradt naplókban (*Kipontozva. Nemi erőszak második világháborús naplókban*, Budapest, Osiris, 2019), és Pető Andrea ugyanebben a témakörben fogant monográfiája (*Elmondani az elmondhatatlant. Nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt*, Budapest, Jaffa, 2018) meghatározó keretet adott a magyar történetírás egy korábban sosem nélkülököppen témakörre, kutatási és megjelenítési problémává avatott kérdéskörének. Nehéz „elbeszélni” a szóval szinte csak kegyetlenül leírható állapotrajzokat, életeseményeket, keservesen hordozott emlékeket, föl sem oldható frusztrációkat és a hozzájuk társult traumákat. Vélhető ezért, hogy minden kísérlet, mely avatott kutatók e téren a közfigyelem számára elérhetővé tételére irányul, nemcsak értelmezésre, hanem elismerésre is méltó. A *Szabad-*

ság helyett erőszak kötet ilyen, s a kiadvány szövegét megalapozó konferencia szándéka sem volt kevésbé „merész”, sőt annál őszintébb, hiánypótló és a korábbi történetírás hallgatásával szemben részint szókimondó, de épp annyira vádló is lett. A kötet *Előszava* vállalja is e feladattudatot: „A Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány azzal a céllal szervezte meg a *Szabadság helyett erőszak – Magyar nők 1944–45-ben* című konferenciát, hogy bemutassa a Vörös Hadsereg bevonulása után megerőszkolt vagy fogságba ejtett, és később málenkij robotra, illetve Gulágra hurcolt magyar leányok és asszonyok szenvedéseit. E szomorú témáról ma is beszélnünk kell, mivel a szocialista Magyarország történetírása az 1944–45. évi bevonulás történetét évtizedeken keresztül egyoldalúan, az ún. felszabadítás oldaláról mesélte el, elhallgatva nem csupán a megszállás tényét, de azokat a szörnyűségeket is, melyeket a bevonuló szovjet csapatok követtek el a magyar lakosság ellen. Honfitársaink akkori szenvedése sokáig tabu volt, és még súlyosabb hallgatás nehezedett az egykori tömeges erőszaktevések és kegyetlenkedések tényére, melyeket a magyar nők ellen követtek el. Ezek szomorú históriáját a közelmúltban kezdte el feltárni a magyar történetírás – az így megismert adatokat igyekezett bemutatni a konferencia szakértő történészek, valamint a témában dokumentumfilmeket, filmeket készítő filmrendezők segítségével” (7. o.). A Gulag Alapítvány több mint 25 esztendő

működésének is kiemelkedő eseménye ez a Magyar Nemzeti Múzeumban megrendezett ismeretgyarapító rendezvény, melynek a bemutatott dokumentumfilmek mellett a kötetben közölt előadások is részévé váltak. Ennek jelzésével is nehéz feladat a kötet ismertetése, „kivonatolása”, hiszen az előadások részint egymásra is utaltak, építettek, hivatkozhattak, ennek dacára éppen a témakör fontossága okán néhány szót mégis rá kell szánni a közgondolkodás, a mentális egészséghez való jog, továbbá az állampolgári alapelveként tisztelt szabadságjogok minden korlátozása mellett a „megesett” történekek személyes, átélt élményvilágára, ennek megszólaltatására, reflektálására is. Nem csupán kiegészítő program volt (2017-ben) a Magyar Nemzeti Múzeum tematikus kiállítása *Pokol bugyrai... „Málenkij robot” – Kényszermunka a Szovjetunióban* címen (Varga Benedek, 14. o.), hanem annak is megerősítése, mennyiben van szükség a térség és a történelem ez időszaka alatti szenvedéstörténetek megismertetésére, ezenfelül a tiszteletadásra, az emlékezet ébrentartására.

A kötet egészének idézetekbeni elbeszélését tehát nyilvánvalóan nem vállalhatja a recenzens. Mégis, a súlyos döntések ellenére is vállalnia kell, hogy egy százoldalas kötetből mit és miért emel ki. A szándék egyértelmű kell legyen, de már a címdoldalon jelzett erőszak-tétel (mezítláb toporgó női alak, „gulag-szoknyában”, szögesdróttal díszített jelmezben, a kényszerű kiszolgáltatottság tiszta jelképeként megjelenítve) legcsekélyebb mértékű tanulmányozása is indokolhatóvá teszi a megidézett emlékezet megértő és válogatás nélküli tolmácsolását. Tanulságos itt nemcsak az, hogy saját unokáimnak sem „szótára”, sem értelmezési gyakorlata nincs és nem is lehet abban, mit jelent a traumákon túli történeti valóságkép hiányossága, de egyben az is, miképpen hiányos a társadalomtörténeti tisztázási szándék, miért maradt el mintegy negyven-ötven éven át a „megesettek” dokumentálása és megnevezése is. Adalék ehhez Balog Zoltán miniszteri biztos *Megnyitőbeszédének* (9–13. o.) egy részlete, melyben az igazságtalanságok „elégtételének” hiányához csatolja nemcsak a szabadság drágaságának fölismerési szükségletét, hanem a saját perszonális históriáját is: „A nők ellen

elkövetett erőszak is fontos témája a konferenciának. Mennyire aktuális probléma ez ma is! Az emberiség történetét komolyan meghatározza, miképpen bánik az adott közösség a nőkkel. Az, hogy milyen fokú a nők kiszolgáltatottsága, s mennyire lehet azt kihasználni, nemcsak egyéni, de közösségi szinten is. Az, hogy ebből, a kiszolgáltatottságukban védtelen és magára hagyott nők helyzetéből kulturálisan mit lehet, és mit kell tanulni, az a mi lelkünk is. Látjuk, hogy ezt más kultúrákban még annyira sem tanulták meg, nem értették meg, mint ahogy mi tettük és tesszük azt. Igen, a női kiszolgáltatottság egy különös, feltáratlan területe ezeknek a történekeknek” (10–11. o.). „Nem tudtam, mi történt a nagynénnyel, miért nem ment férjhez évtizedeken keresztül. Majd élete végére talált egy olyan társat, aki megértéssel viszonyult az ő szenvedéséhez. Nem tudtam, mi történt annak idején abban a bizonyos pincében... Ezekről nekem a családom egészen 57 éves koromig nem beszélt. A gyermekek, az unokák nem tudtak erről, úgy őrizte ezt a titkot a családunk, mintha nekünk kellene szégyellnünk magunkat a történekektől. Itt van egy nagyon fontos pontja az emlékezésnek: amikor nem a tettesek szégyellik magukat, hanem az áldozatok. Ez a jól ismert, úgynevezett áldozathibáztató magatartásnak a következménye: ezekben az ügyekben bizony erről is beszélnünk kell” (12. o.).

Az előszavakon-köszöntéseken-megnyitókön túli közléstartalom ezután már lényegében szinte csakis drámákban folytatódik. Részint megválaszolva a Balog föltette kérdést („mi is az értelme valójában az emlékezésnek? Minden bizonnyal az, hogy azt az erkölcsi konfliktust, amibe akkor, a diktatúra idején a mi őseink, családjaink, a magyarok kerültek [...] úgy kell bemutatni, hogy abból látszódjék, micsoda súlya van az erkölcsi döntéseknek”), részben pedig megnevezve a konkrét helyzeteket, embereket, erkölcsi döntéseket, kíméletlenségeket, egymáson átgázoló mentalitást, s mindazt, ami ezeknek nemcsak „emléket állít”, de megnevez, ezzel vádol és leleplez is. A kötet mint a Gulag-túlélő és -átélő szülők gyermekeinek emlékezete egyúttal dokumentációja is annak, amit Tunyogi Henriett *Trauma, tabu, szégyen, titok* címen nevez meg

Esti dal című kisjátékfilmje kapcsán: a megerőszkolások traumája és az erőszakból született gyermekek sorsa mint témakör fontosságáról épp a (múltbéli és a további) generációk traumáinak csökkentése érdekében kell nyíltan szólni (20–21. o.). Ugyanezt erősítheti Zsigmond Dezső *A sátán fattya* című filmjének kárpátaljai esetleírásával (22–25. o.), aki még azt is hozzát teszi: az erőszak ábrázolása nemcsak kötelezettség, de a mindennapos atomizálódottság, közöny és morális hidegség újabb korszakában elkerülhetetlen aktualitás is. Az 1945 szeptemberében szovjet katonák által megerőszkolt, majd „fasiszta sejt” szervezésével megvádolt, „éjszakai kihallgatások” nyomán „bűnösnek” nyilvánított 16 éves lány, *Rohr Magdolna kálváriája* olyan tanúságtétel is egyben, melyben Kovács Emőke előadáshozszo sorolja az esettanulmányi minőségű helyzetkép, Magdolna Gulagon töltött kilenc évének részleteit (26–36. o.), hogy jelezze: „Rohr Magdolna sorsát el kell mesélni, ismernie kell a nagyvilágnak, mert csak a kibeszélés segítheti a transzgenerációs traumáink oldódását, enyhítését” (36. o.).

A kötetben nem szerepel minden az eredeti programból. Skrabski Fruzsina *Az elhallgatott gyalázat* című filmjéről tartott előadást, melyben az erőszakolások élményvilágáról készült produkció „kulisszatitkairól” szolt. De a megidézett történetek egyre sokasodva jelennek meg a kötet további lapjain: Cseresyés Magdolna: *Özvegyek és árvák. Délvidéki asszonyorsok 1944–45-ben* című írásában (37–45. o.), és W. Müller Judit „*Kik elhurvadtak nagy Oroszországban...*” *Elhurcolt magyarországi fiatalok szovjet kényszermunkán (1944–1949)* címen felállított emlékezeti dokumentuma ugyancsak személyes élményből fakadó feldolgozó munka eredménye a százezres összlétszámú, „malenkij robot”-ra elhurcolt nő baskíriai anyagából (46–53. o.). Ugyanitt kap dokumentációs többletet a szovjet háborús viselkedés és kárfelvételi (Rendkívüli Állami) Bizottság felállításá ellenében megfogalmazható történelmi bűnelkövetés, az ennek részleteit tisztázó Máthé Áron *Háborús erőszak és kulturális különbségek* című dolgozata révén, melyben a szépirodalmi előképek nyomán a nemi erőszak kultúrtörténelmi okait is pontosí-

tani igyekszik (54–60. o.), nem feledve, hogy nem kizárólag csak orosz-szovjet szokásrend érvényesült ebben, hanem a mindenkori el-lenség, „a burzsuj” osztályok leigázásának ideológiai öröksége, a háborús pszichózisok, a hátsországi nőhiány, a szakrális és civilizatori-kus eltérések számos további oka is jelen volt. „A legszörnyűbb az egészben az a természetes reakció, ha a saját szokásrendszeren, a saját kultúrán, a saját civilizáción kívüli erőszak ér bennünket. A magyar nők százezreit sújtotta ez a szörnyűség, amelyet az iszlám török hó-dítás óta nem igazán ismert ez az ország. Ez pedig éppen az iszlám hatalmakkal való harc-ban született, ősi határvidéki orosz mentalitás fékezetlen, sőt bátorított formája volt, amelyet a Szovjetunió két és fél évtizednyi brutalitása, az ellenség szokatlan dehumanizálása a kom-munista propagandában, illetve a bosszúállás és a nem-anyagi javak megszerzésének vágya egyaránt ihletett” (60. o.).

Az erőszakotörténetek elhallgatásáról és rejtekező meglétéről ugyanakkor mégis léte-ző burkolt nyilvánosság esettörténelmi szintű bemutatását Kormos Valéria újságíró vállalta, aki először a Rakamazon, később másutt is tapasztalt tömeges emlékezeti defektusokról szerzett ismereteit osztja meg az olvasóval *Ki-lépní a nyilvánosságra. Találkozásaim a túlélőkkel (1987–2000–2017)* címmel (61–67. o.). Az esetpéldák tapasztalata, az emlékkállítás misz-sziója és az életben maradtak respektusá-nak elérése a szerző számára is a „méltóság visszanyerését” segítő megoldás lett, amiért tiszteletet érez „a holtak megsiratásának” ré-szesévé válása alkalmával (67. o.). A Kormos Valéria, Fényes-Tóth Olga, Stark Tamás, Sze-beni Ilona és mások által korábban föltárt em-lékezeti anyag, nem utolsósorban Sára Sán-dor filmjének respektálásával kezdi előadását Tóth Eszter Zsófia, aki *Magyar nők a Gulágon* című írásában (68–77. o.) úgy összegzi alapos és szöveghű szemléjét a forrásmunkák fölött: „A trauma a pszichén keletkezett, soha be nem gyógyuló seb. Így van ez a Gulág élmé-nyek esetében is. Az egyetlen, amit tehetünk, hogy kibeszéljük a borzalmakat” (77. o.). S ezt a kibeszélést, a vele szemben megmaradt el-lenállást, a hivatalosságok által leplezett erő-szaktételek személyes sorsokba ékelődését

idézi meg Dupka György is a *Kárpátaljai nők a GUPVI és a GULÁG táborokban. Az otthon maradt anyák, lányok helytállása, szenvedéstörténete a sztálini megtorlás idején* című írásában (78–100. o.), melynek konklúziójába belefoglalja a történészek feladattudatát is, nem feledve annak hangsúlyozását, hogy Kárpátalja történetében ennek miféle jelentősége volt és maradt. Ehhez hasonló személyes késztettség dolgozik Makra Mónika törekvésében is, aki munkatársaival közel száz interjút készítve összegzi tapasztalatát arról, hogy van még bőven „női szempontból nem vizsgált” kérdés ebben a nevezetes történeti korszakban is: „*Szóltam aztán a tisztnek, de az volt a válasz: négy hónapos terhesség még nem számít!*” *Elfeledett női sorsok a GUPVI lágerekben* című írása (101–112. o.) nemcsak jelzi a Magyar Nemzeti Múzeum kiadásában megjelent kiállítási anyag pedagógusok számára készített kiegészítő kézikönyvének funkcióját, de röviden mintegy a konferenciakötet egészét is akaratlanul összefoglalja: „Szinte min-

den második magyar család érintett valamilyen úton-módon a szovjetek általi terrorban. Mai napig családok tízezreire mind anyagilag, mind egészségügyileg, mind lelkileg hatással van ez a 75 évvel ezelőtt történt társadalmi trauma. Sokan a mai napig keresik kint elhunyt családtagjaikat, kint hagyott gyermekeiket, valódi édesapjuk, édesanyjuk. Ahhoz, hogy túl tudjunk lépni ezen a szélsőséges időszakon, ismernünk kell a múltat!” (112. o.).

A szabadság helyetti erőszak sorsképletei tehát az erőszak mindenkori ellenképei, az indulatok jogosságától is független tudományos mérlegelés feladata jegyében fogalmazódnak meg. Ezt a szerepkört, a méltányosság és a mérlegelés elmaradhatatlan felelősségét talán ezért (is) érdemes a tudományos figyelem fókuszába ajánlani. Az erőszak helyetti szabadság ugyanis sokszor ennek is feltétele lehet...

A. Gergely András

PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola